

Hatalom és reprezentáció mint a modernitás ambivalenciája Gárdonyi novellisztikájában*

Gárdonyi Géza egy korai rövidtörténete, az *Egy regény története* ironikus anekdotázással mesél – valljuk be, elég közhelyesen – a regényírás nehézségéről. A munkáját főladó, nevét megváltoztató, nappal dolgozó és éjjel olvasó életmódját éjszakai írásra s borivásra cserélő főhős könnyedén vázolja maga elé a ponyvaírói vállalkozás nyereséges pénzügyi tervét, miként különösebb fejtörés nélkül ötli ki leendő művének szereplőit és regényes cselekményét is. A címmel kicsit nehezebben boldogul, s csak a többedik variánssal elégszik meg, ám az első szó megválasztásában már egyáltalán nem jut dűlőre. Hiába jogosítja vérmes reményekre, hogy a város napidíjas írnokeként az írásnak gyakorlott művelője, a címben beígért regényből egy sor sem készül el, és hősünk másnap megszegyenülve kullog vissza munkaadójához. A még lázadásnak sem igen nevezhető rövid kalandot jószerével meg nem történtnek mutatja, ahogy Pavlicsek Vendel ismét polgári nevén nevezi meg önmagát. Szinte az egyetlen, ám annál önironikusabb fordulat pusztán annyiban áll, hogy Petőfi gipszszobra, Jókai és Victor Hugo arcképei a fáskosárban végzik, hiába kerültek egy estére a példaképet választó és ihletet remélő írnokek szobájának díszhelyére.

A korai írás kétféle várakozást is ébreszthet a Gárdonyi-szövegekhez közelítő olvasóban. Miközben a novella közhelyeket csúfol ki, szintűgy sablonossá válik, az írás alapvető kérdéseit a kedélyes súlytalanság irányában hangolva át. Ezáltal a ponyvaszerű irodalomkép bírálata maga is a ponyva felé mozdul el. Másrészről viszont Pálhalmy Adorjánunk írói nehézségei talán nem ott támadnak, ahol leginkább várni lehetne: nem a történetváznál, nem a szereplők jelleménél, talán nem is a képzelőerő működésében, hanem részint korábban, részint később: magának az írásos megnyilatkozásnak, a gondolatok írott artikulációjának a küszöbén. Nem az első mondatral van gond, hanem az első szóval, a megszólalással, a közegváltással mint olyannal. Ez pedig az irodalmat úgy mutatja, mint amely nyelvi kidolgozottságával, írásbeli bonyolítottságával, de legalábbis megfontoltságával, a betűvetés nekilendüléseiben és megtorpanásaiban, eleven teremtésben és megfosztó különösségben nyilatkozik meg sajátos mivolta szerint.

Ha időben hozzávetőleg egy évtizedet megyünk vissza és előre *Az én falum* (első kötetének) megjelenéséhez képest, Gárdonyi korai rövidprózája alulmaradni látszik

* Az Eszterházy Károly Főiskolán 2013 szeptemberében megrendezett *Emlékkonferencia a 150 éve született Gárdonyi Géza és Bródy Sándor tiszteletére* ülészakán elhangzott előadás szerkesztett változata.

az összevetésben, és inkább az első – nem túl sok jót ígérő – várakozást látszik beteljesíteni.¹ Mikszáth *A jó palócokja* a nézőpont bonyolításával, a szövegek keverésével, az elbeszélői távlat szinte állandó mozgásával, a történetmondás kihagyásos szerkesztésével, a szereplői világértelmezések és a lehetséges olvasói magyarázatok ütköztetésével dinamikus és minden anekdotikussága vagy kedélyessége mellett is feszült epikai világot hoz létre. Még a Gárdonyi-novellák sajtó alá rendezői is úgy vélekedtek: „A lírai elemek rokonítják számos elbeszélését Mikszáth novelláival, a költőien romantikus *Jó palócokkal*. Csak hát Mikszáth történetei balladisztikusabbak, míg Gárdonyiéi lágyabbak; hiszen gyakran a drámai helyzeteket is elégiává oldja vagy zsánerképpé tompítja.”² Igaz, ezt az ítéletet enyhíteni igyekszik az idilli ábrázolást megtörő apró emberi tragédiák fölemlítése, én afelé hajlok, a halál és szenvedés képeinek élet jórészt elveszi a megszólalás vagy megbékélést sejtető, vagy egyenesen megindító, ámde érzelmössé váló hangütése.³

Az emberi élet ellentmondásainak és tragikumának hangnemi oldása *Az én falumban* alighanem szorososan összefügg azzal, hogy az elbeszélői hang jóval inkább perszónifikálódik, mint Mikszáthnál, ahol a narrátor szövege nem köthető sem egyetlen szereplőhöz, sem egyértelműen kívülálló elbeszélőhöz. Ezzel szemben a Gárdonyi-fűzér narratív helyzete homodiegetikus. Ráadásul az elbeszélő oly módon egyik szereplője is a történeteknek, hogy mindeközben jól definiálható távolságot tart az elmondottaktól s a többi szereplőtől: falusi tanítóként közülük való, de fölöttük is álló, az életüknek leginkább megfigyelőként részese. Helyzete éppúgy indokolja tudását, tájékozottságát, mint megnyilatkozásainak nyelvi gondosságát.⁴

Móricz korai „parasztnovelláinak” poétikáját anakronisztikus lenne Gárdonyin számon kérni. Móricz írásaiban megőrzi súlyát a Mikszáthnál is fontos elhallgatás, ugyanakkor átfogóbb antropológiai igényvel válik kérdésessé a nyelvi artikulációra való képtelenség problémája, a világértés elementáris módjának és erejének, valamint korlátozottságának ellentmondása, miközben a cselekmény mozgatórugóiként sokszor már nem is annyira az érzelmek, mint inkább az elemi ösztönök, a test reflektálatlanul előtörő vágyai és igényei jelennek meg. Ehhez képest Gárdonyinál a kevés beszédű, de mélyen érző emberek népi bölcsessége, esetenként ízes és frappáns nyelvi találmányai példaszerűként reprezentálódnak, a fizikai erőszak és társadalmi különbség szülte konfliktusok kibékíthetőknek mutatkoznak, a testi-szexuális kényszerítések pedig többségében szemérmesen, a közeledés közösségileg szabályozott rítusai mentén kanalizálódnak.

Mindennek fényében a korai Gárdonyi-novellák – középpontjukban a „néptanító faluja” témakör köré szerveződő szövegekkel – szép, meghatározó, érzelmes és emberi

¹ A Gárdonyi novelláit ért hatásokról, az átfogó összefüggésekről szól például NAGY Sándor, *Gárdonyi közelében*, Dobó István Vármúzeum, Eger, 2000, 30–44, különösen 33–37.

² Z. SZALAI Sándor – TÓTH Gyula, *Gárdonyi elbeszélései* = GÁRDONYI Géza, *Szegény ember jó órája. Elbeszélések*, II., Szépirodalmi, Budapest, 1964, 687. Lásd még Z. SZALAI Sándor, *Gárdonyi műhelyében*, Magvető, Budapest, 1970, 118–119.

³ Vö. KISPÉTER András, *Gárdonyi Géza*, Gondolat, Budapest, 1970, 59–60.

⁴ NÉMETH G. Béla, *„Az én falum” írója – „Az én falum” világa = Uő., Századutóról – századelőről*, Magvető, Budapest, 1985, 139–160, különösen 143.

tartást sugalló rajzok sorának tűnnek föl, melyek azonban inkább tekinthetők a bennük megnyilvánuló beállítottság emlékműveinek, mint összetett, akár az ellentmondásokba bonyolódást is vállaló, nagy ívű szépírói teljesítményeknek. Az itt is kitüntetett figyelemben részesített *Az én falum* rövidtörténetei⁵ szinte impresszionista módon állnak össze: a ciklus írásai a nézőpontok és az időviszonyok apró elmozdulásain keresztül illeszkednek, elbizonytalanítva a határozott körvonalakat, nemegyszer folyamatossá téve az elmozdulásokat.

Valóban nélküli hát a szóban forgó Gárdonyi-korpusz a rétegzettség? Valóban nem több *Az én falum*, mint ismerős vagy könnyen befogadható életképek – szerkesztett rendbe foglalt – füzére? Az alábbiakban alapvetően erre a kérdésre keresem a választ. Olyan típusú nyitottságot, perspektivikusságot vagy – másik oldalról – provokatív jelenetезést, mint Mikszáth vagy Móricz írásaiban, nemigen kereshetünk Gárdonyinál. Az irodalmi beszédmód ennél kevésbé látványos tagoltságára lehet számítani. A Gárdonyi-írások mégis ellene látszanak szegülni annak a befogadói attitűdnek, amely az ábrázolt világ és/vagy a hangnemi jegyek egyöntetűségére építve a művek homogén szemléletére szólít.

Ezen a ponton válhat tanulságossá az írott megszólalás karakterisztikumára való poétikai reflexió.⁶ Nemcsak azért, mert *Az én falum* sajátosan köztes helyzetű elbeszélője részint éppen írástudása és betűvetést oktató népranítói hivatása révén válik el a falu lakóitól, hanem mert az olvasás és írás kérdése egyébként is a novellák egész során vonul végig – nem kis részben, de nem csupán mint a társadalmi helyzetnek egyik fontos jelölője, a hatalomnak való kiszolgáltatottság forrása. *A nagy effben* – melynek alcíme egyébként a szóbeli hagyományozódás közegét emeli ki: *Hogyan keletkezik a közmondás?* – a főhős megalázott helyzetét azzal a tekintéllyel igyekszik ellensúlyozni, amelyet abból merít, hogy a nevét maga tudja aláírni. Igaz, Tóth Antal az első három betű heroikus odakanyarítása után megakad, mert „elfelejtöttem a nagy efföt”.⁷ A falubeli közmondássá váló szólás kimondatlan iróniája, hogy a szereplő arra a betűre nem emlékszik tehát, amely nem is szerepel a nevében. Ugyanakkor ami itt kedélyes leleplezés, az másutt az írástudás veszélyes voltát is tanúsíthatja: *A török bankó* megrévesztett főhőse ekképp írhat alá olyan kezességvállalást, amely révén jogilag nem orvosolható igazságtalanság éri.⁸

Az írásnak és írni tudásnak természetesen sokféle funkciója van Gárdonyi korai novelláiban, és a megalkotottság kérdésével is joggal hozható összefüggésbe. Itt

⁵ A műfaji megjelölés kérdéséről tömör áttekintést nyújt BARANYAI Zsolt, „Plein air népiesség”: Gárdonyi Géza: *A két pille*, ItK 2010/3., 238–241.

⁶ *Az én falum* alcíme, *Egy tanító feljegyzései* abból a szempontból akár félrevezető is lehet, hogy könnyen elfedi a leírásnak mint jegyzetek gyűjteményének és az írásnak mint az artikuláció közegének különbségét, illetve feszültségét. Vö. Friedrich KITTLER, *Gramophone, Film, Typewriter*, ford. Dorothea von MÜCKE – Philippe L. SIMILON, *October* (41) 1987 Summer 105. Bizonyos mértékig kapcsolódik ehhez a *Levél a kaszárnyából*: Felvégi Szabó János szüleihez írott sorai – amelyet a címen kívül nem kísér más paratextus – nemcsak a megedett eseményeket jegyzik le, hanem azt is megmutatják, hogy a levélíró nem tudja, mit foglal írásba, milyen történetet beszél el.

⁷ GÁRDONYI, I. m., 388.

⁸ A *Micó*ban a házra rótt fölirat a katonaság jelenlétéből adódik, s később, a katonák távozása után is megmarad a kényszerítő erő – az élet természetes változásának ellenálló – nyomának.

egyetlen szempontot szeretnék kiemelni ezek közül, amely megítélésem szerint fontos mozzanata a Gárdonyi-szövegek rétegzettségének. A természet és az írás ugyanis két eltérő artikulációs formáját, metaforikus mezejét, ha tetszik: paradigmáját képezi a rendről és rendezetlenségről, esetlegességről való tapasztalásnak. Nem egymásnak ellentmondó vagy hangnemileg elkülönülő írásmódokról van azonban szó, mint ahogy arról sem, hogy egyik vagy másik fontosabb, összetettebb lenne, esetleg hiánya veszteségként jelenne meg. A szövegek e két rétege egyszerűen a világ rendezhetőségéről való gondolkodás két eltérő formáját, párhuzamos lehetőségét jelenti, amelyeket Gárdonyi nem játszik ki egymás ellen, ám amelyek együttes jelenléte mégis tagolja a rövidtörténeteket.

A természetre és az írásra vonatkozó utalások gondolati keretében mutatkozó egyik fő különbség abban áll, hogy míg előbbi folytonosságra, folytonos átmenetekre épül, utóbbi jól tagolt rendszert, éles váltásokkal elválasztott elemeket föltételez. Ennek megfelelően változik a bennük létesíthető viszonyok jellege. A természet elsősorban olyan sokaságokat fog át, amelyek alkotórészei – jóllehet nem is homogének-egyöntetűek – nem mutatnak valamelyiküket kiemelő-kitüntető individualitást, hanem a sokaságot irányító törvényszerűségeknek alárendeltek. Ezzel szemben az írás rendjének elemei önmagukban is megállnak és fölismerhetőek, kombinációik terén sokkal nagyobb szabadságot, ezzel az esetlegesség erőteljesebb érvényesülését engedik meg, miáltal azonban kevésbé megjósolhatóak is. A rend és rendezetlen elentétpárja tehát mindkét síkon értelmezhető, de az ellentét tartalma a kettő közti átlépésben lényegileg változik meg. Gárdonyinál azonban egyik esetben sem beszélhetünk teljessé váló rendszerről, amely ilyenképpen nem hagyja helyet a másíknak.

A vázolt különbséget már *Az én falumat* nyitó *Március* megalapozza. Egyik oldalon állnak az éledő, újabb ciklusba lépő természet „zöld szőnyegei”,⁹ amelyek változatos, mintás, mégis egységesen megjelenő természeti látványt alkotnak. Az egységet emeli előtérbe az átalakulások szinte már panteisztikus lehetősége, amely alól az ember éppúgy nem kivétel, mint bármely más létező: környezeti jelenség, növény, állat, ember egyaránt egymás képét mutathatja.¹⁰ Akár úgy is lehet fogalmazni, az antropomorfizáció olyan mértékűvé válik, hogy az érkező madarak csoportjai jószerevével az emberi társadalom leképezéseként jelenhetnek meg. De az élet mozgása, megragadhatatlan pillanatszerűsége működik a tojásait „az ő szívének melegségénél” keltető s csirkéit „a napsugártól meleg udvaron” terelgető tyúk és az anyjukat afféle tagolatlan gurulással követő csibék esetében is.¹¹

Látszólag hasonló transzformációs viszony áll fenn írás és természet között, a természet könyvének már-már köznapivá lett metaforája révén: „És a barázdák egymást követik, mint az én írásom a papiroson. Az élet írása az. A természet könyvének egy lapjára ír most Burucz András. Ezt írja: Add meg a mi kenyerünket...”¹² A szántás

⁹ GÁRDONYI, I. m., 293.

¹⁰ Ez afféle (részleges!) kicsinyítő tükröként előlegezheti meg a füzér fölépítését impresszionista vonásokkal megragasztaló olvasói benyomást is.

¹¹ GÁRDONYI, I. m., 296–297. Némiképp hasonló folytonosságot mutat *A tulipán* című, kissé talán didaktikus történet.

¹² *Uo.*, 295.

barázdái, az ember által formált természet Ūr által olvasott könyve és az elbeszélő papírra vetette sorok itt is egymásba alakulnak. Csakhogy az a rend, amely köztük analógiát tételez, tagoltságra, különválaszthatóságra épül: a sorok a barázdákhoz hasonlóan elválnak egymástól, miképp a Miatyánk egy sora is kiemelhető szövegösszefüggéséből.¹³ Az átalakulás ezért itt nem természetes vagy folytonos jellegű, hanem hierarchikus lépcsőkön keresztül történik, amely a földet művelés alá vető, azaz írásként megképező ember és az ő munkáját olvasó Ūr viszonyrendszerében ragadható meg.

Az olvasásnak ez a hatalmi mozzanata nyilvánul meg a ráolvasás és előolvasás archaikus gondolkodási formájában is, mint mikor a barboncás diák meglovagolja a hirtelen vihart hozó, tehát nem folytonos átalakulás eredményeként lecsapó sárkányt, vagyis zivatarfelhőt vagy fürgeteget. Az *Ebéd a körtefák alatt*ban váratlan föltámadó szél is ekként kaphatja ki az ispán kezéből és olvashatja az újságot. Ettől elválik azonban a természet két könyvének, a mezőnek és a csillagos égnek az olvasása. Nem véletlen, hogy az ebben jártas Borza János juhász megelégszik a maga képességével, elhárítja az elbeszélő szándékát, hogy őt a betűk olvasására tanítsa. A különbség azonban nem önmagában a szemlélet babonás jellegében van. Az előbbi példában a barboncás diák számára az írás hatalmat és erőt biztosít, a sárkányon való repülésnek és a dolgok irányításának lehetőségét – az öreg juhász a természetet olvasva is annak részese marad, s mint éppen boszorkányokban vetett ingathatatlan hite tanúsítja, nem annak kívülálló megfigyelője.¹⁴ Helyzete ezért alapjában különbözik a falusiaktól távolságot tartó elbeszélőtől, aki számára bizonyos mértékig megadatik a két szemléletmód közti mozgás, azok változtatásának lehetősége.¹⁵

A két aspektus különbségét, össze nem illését, de egymásra másolhatóságát reprezentálhatja a halál megjelenése a korai rövidtörténetekben. A *haragosok* bevezetése különbséget tesz az írók „könyv-regényei” és „a mi regényeink” között: „A mi regényeinknek többnyire csak eleje van, meg közepe. A vége mindnek egyforma: csak egy fakeszt, amit letűznek a földbe a regényhősök feje fölé.”¹⁶ *A mi temetőnk* című korábbi írás mintha mégis együtt jelenítené meg írást és halált: közli Kaczali András

¹³ Ez *Az én falum* ciklusszerkesztésének egy másik, az alcím által sugallt befogadói attitűdjét vetítheti előre – nem annyira kizárva, mint inkább más formában megkettőzve az előbb említett lehetséges olvasói tapasztalatot.

¹⁴ Alighanem a juhásznak az egyszerre öntudatos és a természet folytonos mozgásainak alávetett figurája arra is fényt vet, hogy a tanítás mint a lelkebe való írás közel sem ártatlan művelés: miközben kiemel a természetes folytonosságból, nemcsak individualitást teremt, hanem legalább annyira a helyettesíthetőség homogén relációiba is beilleszt, miáltal nem pusztán fölszabadító, hanem maga is (rendet alkotó) hatalmi aktus. A *gyerekek* ebből a szempontból afféle összegző fejezet, amelynek vége egyszerre emeli meg a nevelői hivatást annak erkölcsi hatása révén, és leplezi le a gyerekek tanítónak való szinte birtokszerű alárendeltségét, azt a kiszolgáltatottságot, amely úgy teremti meg az ember bensejét, hogy az jószereivel eleve képtelen ellenállni a lélekebe történő beleírásnak: „Mától kezdve mind az én gyermekem. A lelkük az én fehér papirosom, amit teleírok a tisztességtudásnak és az egymás iránt való testvéri érzésnek jeleivel.” GÁRDONYI, I. m., 368.

¹⁵ Távolról a nyelv természetes és mesterséges volta közt közvetítő, a két álláspont fölszámolhatatlan különbségét konstatáló, de azokat mintegy testvériesen kibékíteni igyekvő – legalábbis ennek lehetőségében bizakodó – fölfogás nyoma is vélhető ebben.

¹⁶ GÁRDONYI, I. m., 323.

asztalos felírását egy keresztre. A felirat úgy ad ki keresztformát – afféle képversként –, hogy a sorok határa szinte véletlenül sem esik egybe a szavak határával. Az írás olyan tagolást tesz itt lehetővé – méghozzá az értelem különösebb sérülése nélkül –, amely nem tartja tiszteletben a szavak természetesnek tetsző határát. Az egyaránt a halált jelző kereszt és írás szinte teljes mértékben helyettesítheti egymást, miként egybe is eshetnek, közös térben is megvalósulhatnak, úgy azonban, mintha saját logikájukat követve egymásról nem is vennének tudomást. Anélkül töltik ki tehát a rendelkezésükre álló kereteket, hogy a másikhöz adaptálódnának, vagy azt kiszorítanák.

A *Festő a falun* zárzata minta és képmás között jelez hasonló viszonyt. A festő egy halott leányt úgy tesz vászonra, hogy arcát az anyáé alapján képzelel el. A kép nem is hasonlít a gyermekre, mégis betölti funkcióját, amennyiben az édesanyát képes emlékeztetni: „Hogyne ismernék rá tanító uram [...], pedig szegényke nagyon elváltozott ott a másvilágon.”¹⁷ A reprezentáció leképező eljárása saját logikáját követi, minta és képmás nem fedí egymást. A kettő kapcsolata mégsem feszültséggel terhes, mert a reprezentáció elkülönítő logikája a változás folytonosságának kontextusában szintúgy helyi értékkel bírhat.

A rend mozgásra, folytonosságra, változásra építő és tagolt, nem áramló, hanem elválasztások és összekapcsolások viszonyhálózatában artikulált formája egyaránt megmutatkozik Gárdonyi korai elbeszéléseiben. A két fölfogás különbségét látszólag elmossa, hogy egymással alig kerülnek ellentétbe. Összeegyeztethetlenségük mégis arra hívja föl a figyelmet, e sokszor kedélyes szövegek nem teljesen egységesek, hanem a világ megtapasztalásának egymástól lényegileg különböző artikulációját is megengedik és fölmutatják. Azaz – reményeim szerint – egy lehetséges utat nyitnak a Gárdonyi-novellisztika összetettségének megértéséhez.

¹⁷ Uo., 338. Afféle bővebb kifejtésű – etikailag talán kieleztettebb, de gondolatilag mégis egyszerűbb – párdarabja lehet a *Melyik a kettő közül?* című novella.